

ARCHITEKTURA SAKRALNA LUBELSZCZYZNY JAKO PRZEJAW WIELOKULTUROWYCH TRADYCJI REGIONU

Joanna Zętar

Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN”, Lublin
The „Grodzka Gate – NN Theatre” Centre, Lublin
e-mail: asia@tnn.lublin.pl

Streszczenie. Na mapie zabytków sakralnej architektury Lubelszczyzny dominują świątynie kościoła rzymskokatolickiego. Jednak świątynie kościoła prawosławnego i greckokatolickiego oraz budowle dawniej użytkowane przez wyznawców judaizmu tworzą wielokulturową mapę regionu, co jest odzwierciedleniem struktury wyznaniowej tego obszaru. Wielokulturowość w architekturze regionu przejawia się w bliskim sąsiedztwie, często koegzystencji w jednej miejscowości świątyń różnych wyznań, we wzajemnym przenikaniu się stylów architektonicznych, detali, wpływów. Opracowanie wykazuje, że architektura sakralna Lubelszczyzny wpływa na tożsamość miejsca i krajobraz regionu oraz na jego wyjątkowość w skali ogólnopolskiej pod względem zachowanego dziedzictwa kulturowego.

Słowa kluczowe: wielokulturowość, Lubelszczyzna, kościół, cerkiew, synagoga, style w architekturze, typologia budowli sakralnych

WSTĘP

Według spisu ludności przeprowadzonego w 1931 r. struktura wyznaniowa Lubelszczyzny kształtowała się następująco: z 433 732 ogółu mieszkańców regionu 54,1% ludności deklarowała się jako katolicy, 43,7% jako wyznawcy judaizmu, 1,6% jako wyznawcy prawosławia, 0,3% jako ewangelicy [Krysiński 1937, s. 10]. Dane pokazują wieloreligijną, a zarazem wielokulturową przeszłość regionu, która dziś w większości widoczna jest już tylko w zabytkach. Świątynie kościoła rzymskokatolickiego, kościoła prawosławnego i greckokatolickiego oraz budowle dawniej użytkowane przez wyznawców judaizmu tworzą wielokulturową mapę tej części Polski, której swoistym symbolem jest kaplica Świętej Trójcy. Wielokulturowość w architekturze Lubelszczyzny przejawia się w bliskim sąsiedztwie, często koegzystencji w jednej miejscowości świątyń różnych wyznań, we wzajemnym przenikaniu się stylów i detali architektonicznych.

ARCHITEKTURA KOŚCIOŁA RZYMSKOKATOLICKIEGO

Na terenie Lubelszczyzny występuje najwięcej przykładów architektury kościoła rzymskokatolickiego, co jest bezpośrednim przełożeniem struktury wyznaniowej omawianego obszaru. Świątynia rzymskokatolicka (zwana popularnie kościołem) jest budowana według kanonu architektonicznego wywodzącego się z architektury basenu Morza Śródziemnego. Kanon ten przy uwzględnieniu różnic stylowych, lokalnych i historycznych powinien odpowiadać specyficznym potrzebom budowli sakralnej (orientacja na wschód, plan krzyża łacińskiego, typ bazylikowy).

Za najstarszą istniejącą świątynię Kościoła rzymskokatolickiego na Lubelszczyźnie uważa się kościół parafialny p.w. św. Stanisława w Piotrawinie nad Wisłą, wzniesiony w latach 1440–1441. Najwybitniejszymi zabytkami w architekturze regionu obok kaplicy św. Trójcy są: kolegiata w Zamościu p.w. Zmartwychwstania Pańskiego i Tomasza Apostoła, wybudowana w latach 1587–1598 według projektu Bernarda Moranda, będąca pierwszą budowlą wykazującą cechy renesansu lubelskiego; Domek Loretański przy kościele parafialnym św. Floriana i Katarzyny w Gołębiu, wzniesiony w latach 1636–1638, będący prawdopodobnie pierwszą tego typu budowlą na ziemiach polskich; czy też kaplica św. Jana Nepomucena w Zwierzyńcu, zwana kapliczką „na wodzie”, wzniesiona w latach 1741–1747 według projektu Jerzego de Kawe, której fasada ma świecki charakter.

Rys. 1. Kościół parafialny w Kazimierzu Dolnym (fot. J. Zętar)

Fig. 1. St. Ann's Church in Kazimierz Dolny (photo J. Zętar)

Wart podkreślenia jest fakt, iż wiele ciekawych przykładów architektury Kościoła rzymskokatolickiego powstało na podstawie projektów wybitnych architektów tworzących na terenie całej Polski: Jana Wolffa (sklepienie kaplicy firlejowskiej przy kościele OO. Dominikanów w Lublinie), Szymona Bogumiła Zuga (kościół parafialny w Kocku), Jana Michała Linka (kościół poddominikański p.w. św. Jana Chrzciciela w Janowie Lubelskim, dawna cerkiew prawosławna i greckokatolicka dziś kościół redemptorystów p.w. św. Mikołaja w Zamościu, kościół parafialny p.w. św. Michała Archaniola w Wojsławicach, kościół poddominikański obecnie parafialny p.w. Nawiedzenia NMP w Krasnobrodzie), Dominika Merliniego (przebudowa fasady katedry lubelskiej).

Większość świątyń budowanych na obszarze Lubelszczyzny to kościoły parafialne i filialne powstałe w epoce baroku, szczególnie pod koniec XVII i w XVIII w. Jednak świątynie budowane w trzech stylach: renesansu lubelskiego, późnego baroku zwanego „barokiem Fontany” oraz neogotyku wyróżniają Lubelszczyznę na architektonicznej mapie Polski.

Rys. 2. Kościół pobernardyński p.w. św. Pawła w Lublinie (fot. J. Zętar)

Fig. 2. St. Paul's Church in Lublin. (photo J. Zętar)

Wykształcona na początku XVII w. odmiana renesansu, określana mianem renesansu lubelskiego (dawnej lubelsko-kaliskiego) charakteryzuje się ozdobieniem gotyckiej architektury jednonawowego, bezwieżowego kościoła dekoracją

umieszczoną na sklepieniu. Jednym z najwcześniejszych przykładów budowli w stylu renesansu lubelskiego są: fara kazimierska p.w. św. Jana Chrzciciela (rys. 1), przebudowana w latach 1586–1613 oraz kościół pobernardyński p.w. św. Pawła w Lublinie (rys. 2) z lat 1603–1608.

Rys. 3. Kościół p.w. Rozesłania Apostołów w Chelmie (fot. J. Zętar)

Fig. 3. Rozesłania Apostołów Church in Chelme (photo J. Zętar)

Twórcą obu świątyń był murator Jakub Balin (zm. 1623 r.). Zapoczątkowany w kazimierskiej farze styl znalazł kontynuację w budowlach sakralnych Lublina: kościele p.w. św. Wojciecha (1610–1635), kościele p.w. św. Mikołaja (1600–1620), kościele p.w. św. Agnieszki (1646–1667) oraz w grupie regionalnych kościołów parafialnych: p.w. św. Małgorzaty w Janowcu nad Wisłą (1585–1600), p.w. Matki Boskiej Szkaplerznej w Łabuniach (1605 r.), p.w. św. Mikołaja w Szczepieszynie (1610–1620), p.w. św. Dominika w Turobinie (przebudowa 1620–1623), p.w. Wniebowzięcia NMP w Uchaniach (przed 1 poł. XVII w.).

Drugim ważnym stylem architektonicznym występującym na Lubelszczyźnie jest późny barok, zwany niekiedy „barokiem Fontany”. Kościoły zaprojektowane przez architekta Pawła Antoniego Fontanę (1696–1765) charakteryzują się połączeniem planu centralnego z podłużnym. Fontana zaprojektował na Lu-

belszczyźnie cztery kościoły: parafialny p.w. św. Anny w Lubartowie (1733–1738), popauliński p.w. św. Ludwika we Włodawie (1739–1780), popijarski p.w. Rozesłania Apostołów w Chełmie (1753–1763) (rys. 3) oraz lubelski kościół karmelitów trzewickich p.w. Proroka Eliasza (1742 r.).

W 2 poł. XVIII w. w architekturze Lubelszczyzny pojawił się trzeci istotny styl architektoniczny – neogotyck. Styl, którego pierwsze przykłady powstały dzięki mecenatowi rodziny Czartoryskich i projektom Chrystiana Piotra Aignera (1756–1841), trwał na tym obszarze nawet do 1946 r. [Żywicki 1998, s. 116].

Rys. 4. Kościół parafialny w Dorohusku (fot. J. Zętar)

Fig. 4. Church in Dorohusk (photo J. Zętar)

W architekturze sakralnej stylu neogotyckiego dominowały świątynie wieżowe, zakładane na planie krzyża łacińskiego, z ceglаныmi elewacjami zewnętrzными. Najstarszymi świątyniami neogotyckimi na Lubelszczyźnie są: kaplica (obecnie kościół parafialny) p.w. Wniebowzięcia NMP w Puławach, budowana w latach 1800–1803 oraz kościół (dawna cerkiew greckokatolicka) w Miączynie koło Zamościa, ufundowana w 1824 r. Najbardziej aktywnym projektantem był Józef Pius Dziekoński (1844–1927), architekt warszawski, autor dziesięciu projektów zrealizowanych m.in. w Garbowie, Konstantynowie, Niemcach, Rykach, Wysokiem w okresie między 1905 a 1913 r. Typologicznie

można pogrupować świątynie neogotyckie ze względu na ilość wież znajdujących się w fasadzie: bezwieżowe (kościół parafialny p.w. św. Wojciecha w Wąwolnicy 1907–1914, projekt Dionizy Drozdowski), jednowieżowe (kościół parafialny p.w. Matki Boskiej Szkaplerznej we Frampolu, 1873–1878, projekt Władysław Siennicki, kościół parafialny p.w. św. Jana Nepomucena w Dorohusku, 1907–1909, projekt Henryk Marconi (rys. 4), dwuwieżowe (projekty Józefa Piusa Dziekońskiego: kościół parafialny p.w. Przemienienia Pańskiego w Garbowie, 1908–1912 i kościół parafialny p.w. Znalezienia Krzyża Świętego w Mokrelipem 1907–1913).

Rys. 5. Kościół filialny w Tomaszowie Lubelskim (fot. J. Zętar)

Fig. 5 Church in Tomaszów Lubelski (photo J. Zętar)

Liczną grupę świątyń rzymskokatolickich stanowią kościoły drewniane. Najstarszy na Lubelszczyźnie kościół drewniany znajduje się w Tarnogrodzie. Jest to kościół filialny św. Rocha wybudowany w 1600 r. Natomiast pierwszy kościół drewniany założony na planie krzyża łacińskiego z dwuwieżową fasadą znajduje się w Tomaszowie Lubelskim (1627–1629) (rys. 5).

Podstawowy schemat strukturalny kościołów drewnianych, budowanych szczególnie w okresie baroku, wskazuje na recepcję architektury murowanej. Większość zabytków nie przetrwała w pierwotnej formie. Kościoły drewniane,

analogicznie jak budowle murowane, mogą być: bezwieżowe (kościół parafialny w Płonce, 1798 r.), jednowieżowe (kościół parafialny w Bożej Woli, 1834 r.), dwuwieżowe (Tomaszów Lubelski, 1727 r.) [Górak 1986, s. 12]. Ze względu na obszar występowania są dzielone na kilka grup o zindywidualizowanych formach. Grupa kraśnicka charakteryzuje się wspólnym dachem nad nawą i prezbiterium oraz okapem na jednym poziomie dookoła budowli – kościoły w Rzeczy Księżej (1742 r.) i Księżomierzu (1783 r.), a grupa podlaska, z analogiczną strukturą dachu, ale z łamaną linią okapu. Ten typ kościoła został wykształcony około 1730 r. i przyjęty także w architekturze kościoła greckokatolickiego; przykłady znajdują się w Bezwoli (1740 r.) i Witorożu (1743 r.). W większości przypadków nie znamy nazwisk projektantów, choć wiadomo, że kościół parafialny p.w. św. Stanisława w Krynicach zaprojektował w 1920 r. Jerzy Siennicki.

ARCHITEKTURA KOŚCIOŁA PRAWOSŁAWNEGO I GRECKOKATOLICKIEGO

Drugą pod względem liczebności grupą budowli sakralnych na Lubelszczyźnie są cerkwie. Rozmieszczone są głównie w południowo-wschodniej części regionu, szczególnie wzdłuż Bugu. Aktualnie, w konsekwencji wydarzeń historycznych – unii brzeskiej, kolejnych rewindykacji, zniszczeń w okresie dwudziestolecia międzywojennego istnieją 124 świątynie wyznawców prawosławia i jedna użytkowana przez neounitów [Seniuk 1997, s. 349].

Podobnie jak w architekturze kościoła rzymskokatolickiego w architekturze cerkiewnej obowiązuje wypracowany przez wieki kanon architektoniczny. Wywodzi się on ze sztuki bizantyńskiej, nawiązuje w swojej symbolice do prawd wiary i zasady, że architektura powinna pobudzać do kontemplacji. Cerkiew jest orientowana na wschód, strukturalnie dzieli się na trzy części: narteks (przedsionek), nawy główną i boczne, ikonostas z soleą i amboną oraz sanktuarium z trapezą. Od północy do korpusu świątyni przylega tak zwane prothesis, będące pomieszczeniem przygotowawczym, natomiast od południa diakonion, spełniający funkcję zakrystii.

Pierwsze cerkwie budowane na Lubelszczyźnie były drewniane. Najstarsza na tym terenie cerkiew znajduje się Korczminie, została wybudowana w 1658 r. Jej forma architektoniczna obrazuje najczęściej występujący na terenie Lubelszczyzny typ cerkwi. Jest budowla założona na planie kwadratu lub prostokąta, z trzema absydami w prezbiterium i jedną kopułą wieńczącą całość budowli.

Drugim typem cerkwi były cerkwie greckokatolickie wznoszone w stylu określanym jako styl rosyjski, umownie zwany też bizantyjsko-rosyjskim. Wszystkie są założone na planie trójdzielnym: babiniec – nawa – prezbiterium, z jedną lub dwiema zakrystiami przy prezbiterium, często z wieżą-dzwonnica nad babiniecem. Najstarsze z nich, znajdujące się w Ciciborze Dużym, Kościeniewiczach, Witulinie, Ortelu Królewskim pochodzą z 2 poł. XVII i pocz. XVIII w.

Wnętrza cerkwi oświetlały dwa lub trzy niewielkie okna i jedno dodatkowe w prezbiterium. Niemal wszystkie przykłady cerkwi drewnianych są orientowane na wschód (wyjątkiem są cerkwie w Bełzcu, Mycowie, Śniatyczach), wykonane z bali sosnowych, z użyciem konstrukcji wieńcowej. Drewniane cerkwie unickie są obecnie reprezentowane przez nieliczne zachowane świątynie, charakteryzujące się różnorodną formą architektoniczną. W 2 poł. XVIII w. nastąpiła latynizacja cerkwi unickich – we wnętrzu pojawiły się boczne ołtarze i ambo-ny, w późniejszym okresie także organy. Przeobrażenia zmian wnętrza cerkiewnego zostały zatwierdzone wraz ze zmianami w liturgii kościoła unickiego zatwierdzonymi na synodzie zamojskim w 1720 r. Nowym elementem w bryłach cerkwi były zakrystie, występujące m.in. w Sworach. Następowaly też tendencje do poszerzania wnętrza poprzez wprowadzenie podziału nawy słupami w celu uzyskania układu trójnawowego, podwyższenie ścian, zrównanie wysokości zrębów i obniżenie dachów oraz wykorzystanie dużych prostokątnych okien. Przykład takiej budowli znajduje się w Horodyszczu. Niekiedy dochodzi też do unifikacji cerkwi – nawa i prezbiterium tej samej wysokości – cerkiew w Witorożu, co jest przykładem związków z sakralną architekturą łacińską. Wiele z cerkwi, na przykład świątynia w Ortelu Książęcym, nie różni się zewnętrznie od kościołów rzymskokatolickich. W XIX w. w świątyniach pojawiają się kopuły: Rokitno, Bubel Stary.

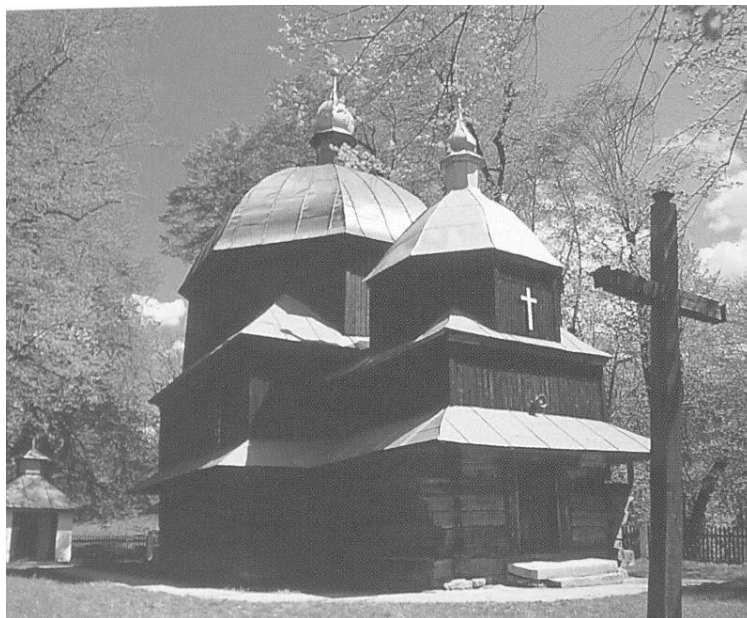
Rys. 6. Cerkiew w Ortelu Królewskim (fot. J. Zętar)

Fig. 6. Post-Unitarian Church in Ortel Królewski (photo J. Zętar)

Typologicznie cerkwie dzielą się na drewniane i murowane. W obrębie podziału ze względu na rodzaj użytego materiału budowlanego cerkwie dzieli się na grupy ze względu na ilość kopuł lub typ dachu: trójkopułowe (Hrebenne, Zubowce, Liski, Chłopiatyn, Dłużniów, Budynin, Wierzbica, Tarnoszyn, Siedliska), jednokopułowe (Korczmin, Teniatyn, Terebin, Szpikłosa, Dyniska, Belzec, Myców, Sulimów, Kościaszyn), bezkopułowe (Łosiniec, Strzyżów, Śniatycze, Horodło), z dachem łamanym namiotowym (Kniazie), z dzwonnica nad babińcem (Jarczów, Turkowice) [Górak 1982, s. 5].

Na szczególną uwagę zasługuje kilka przykładów cerkwi drewnianych: w Ortelu Królewskim, Hrebennem, Chłopiatynie, Horodle i Kostomłotach.

Architektura cerkwi w Ortelu Królewskim (rys. 6) charakteryzuje się synkretyzmem form tradycyjnych – trójdzielny plan w postaci kwadratowej nawy większej od babińca i prezbiterium, z formami nowo przyjętymi – wspólnym dachem i krążankiem, wysoką wieżą-dzwonnica nad babińcem.

Rys. 7. Cerkiew w Hrebennem (fot. J. Zętar)

Fig. 7. Russian Orthodox Church in Hrebenne (photo J. Zętar)

Natomiast dawna cerkiew greckokatolicka, obecnie kościół rzymskokatolicki p.w. św. Mikołaja w Hrebennem (rys. 7), budowana od 1600 r. to cerkiew trójkopułowa. Wewnątrz znajdują się pozostałości ikonostasu z XVII w. oraz wyposażenie z XVIII w.. Formę architektoniczną charakteryzującą się doskonale dobranymi proporcjami poszczególnych elementów i bogatym zdobnictwem architektonicznym ma cerkiew p.w. św. Ducha w Chłopiatynie (rys. 8), zbudowana w 1863 r.

Rys. 8. Cerkiew w Chłopiatynie (fot. J. Zętar)

Fig. 8. Russian Orthodox Church in Chłopiatyn (photo J. Zętar)

Rys. 9. Cerkiew w Horodle (fot. J. Zętar)

Fig. 9. Russian Orthodox Church in Horodło (photo J. Zętar)

Cerkiew jest trójdzielna, trójkopułowa, z prezbiterium zamkniętym trójbocznie. Wewnątrz znajduje się zachowana polichromia i pełny ikonostas. Najmłodszą drewnianą cerkwią na Lubelszczyźnie, wybudowaną dla obrządku unickiego w 1928 r., jest cerkiew w Horodle (rys. 9), zbudowana na nietypowym planie z głęboką wnęką wejściową.

Jedyną w Polsce cerkwią obrządku bizantyjsko-słowiańskiego (neounickiego) jest świątynia w Kostomłotach (rys. 10). Budowla wzniesiona w 1 poł. XVIII w., w 1874 r. została przejęta przez prawosławie, następnie w 1927 r. przez kościół rzymskokatolicki dla obrządku wschodniosłowiańskiego. Jest to cerkiew drewniana, konstrukcji zrębowej, założona na planie prostokąta z węższym prezbiterium i kruchtą, z dachem dwuspadowym z sygnaturką.

Rys. 10. Kościół neounicki w Kostomłotach (fot. J. Zętar)

Fig. 10. Neo-Unitarian Church in Kostomłoty (photo J. Zętar)

Drugą, mniej liczną, grupą świątyń kościoła prawosławnego są cerkwie murowane. Na terenie Lubelszczyzny nie wykształcił się charakterystyczny typ cerkwi murowanej, dlatego trudno jest typologicznie usystematyzować zabytki, spośród których na szczególną uwagę zasługują budowle w Lublinie, Chełmie, Hrubieszowie i Jabłecznej.

Najstarsza na Lubelszczyźnie cerkiew murowana znajduje się w Lublinie – została zniszczona w latach 1607–1633 jako cerkiew grekokatolicka, następnie po 1875 r. została przebudowana i zamieniona na prawosławną. Jest to budowla

jednonawowa, z wysoką wieżą, wzmocniona oszkarpowaniem, z zachowanymi cechami renesansu. Detale architektoniczne przy prezbiterium przypominają dekoracje szczytu lubelskiego kościoła OO. Dominikanów.

Rys. 11. Kościół Najświętszej Maryi Panny, dawna cerkiew w Chełmie (fot. J. Zętar)

Fig. 11. Church in Chełm (photo J. Zętar)

W Chełmie dawna cerkiew katedralna p.w. Najświętszej Maryi Panny wchodziła w skład założenia zespołu katedralnego bazylianów (rys. 11). Cerkiew wzniesiona według projektu Pawła Antoniego Fontany, została ukończona w latach 1756–1784 w stylu późnobarokowym. Budowla założona na planie krzyża łacińskiego z transeptem i kopułą pośrodku jest przykładem latynizacji architektury kościołów unickich. Wewnątrz znajduje się cudowny obraz Matki Boskiej, pochodzący z czasów Rusi Kijowskiej. Druga chełmska cerkiew – pra-

wosławna p.w. św. Apostoła Jana Teologa (rys. 12), została wzniesiona w latach 1848–52. Jest to świątynia klasycystyczna, zbudowana na rzucie krzyża greckiego, zwieńczona pięcioma rotundowymi wieżyczkami nakrytymi cebulastymi hełmami.

Rys. 12. Cerkiew w Chełmie (fot. J. Zętar)

Fig. 12. Russian Orthodox Church in Chełm (photo J. Zętar)

Interesującym przykładem architektury cerkiewnej na Lubelszczyźnie i wyjątkowym w skali całego kraju jest cerkiew p.w. Zaśnięcia NMP w Hrubieszowie (rys. 13) wybudowana w 1873 r. w stylu bizantyńsko-ruskim. Budowla zbudowana na planie krzyża greckiego, ma kwadratową nawę, charakteryzuje się bardzo urozmaiconą bryłą z wieloma detalami architektonicznymi. Wyjątkowości budowli nadaje trzynaście kopuł, którymi jest nakryta.

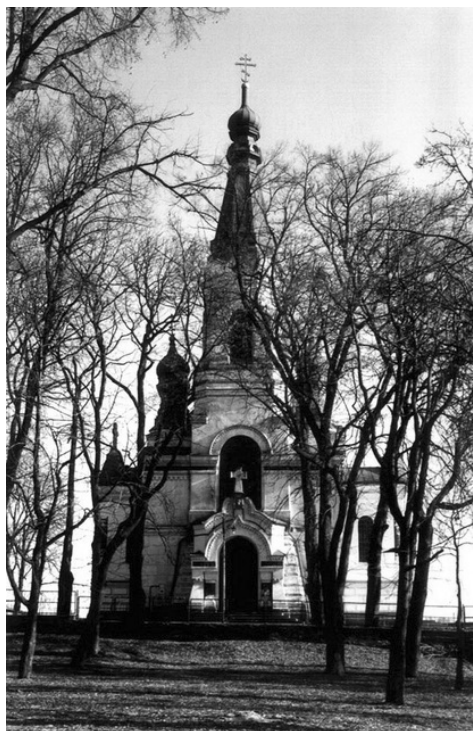
Kolejnym przykładem cerkwi murowanej jest świątynia p.w. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny we Włodawie (rys. 14), wybudowana w latach 1840–1842 jako greckokatolicka, w 1875 r. zamieniona na prawosławną, przebudowana w 1882 r. w stylu bizantyjsko-klasycystycznym, murowana, na planie krzyża greckiego, nakryta spłaszczoną kopułą.

Rys. 13. Cerkiew w Hrubieszowie (fot. J. Zętar)

Fig. 13. Russian Orthodox Church in Hrubieszów (photo J. Zętar)

Jedynym na terenie Lubelszczyzny prawosławnym zespołem klasztornym jest klasztor w Jablecznej, który jako jeden z nielicznych klasztorów nie przyjął unii brzeskiej. W skład zespołu założonego w końcu XV w., wchodzi cerkiew św. Onufrego z lat 1839–1840 (rys. 15), wybudowana w stylu klasycystycznym, założona na planie krzyża greckiego, uzupełniona kopułą i kolumnowym portykiem w fasadzie.

Rys. 14. Cerkiew we Włodawie (fot. J. Zętar)
Fig. 14. Russian Orthodox Church in Włodawa
(photo J. Zętar)

Rys. 15. Cerkiew w Jabłecznej (fot. J. Zętar)
Fig. 15. Russian Orthodox Church in Jabłeczna
(photo J. Zętar)

ARCHITEKTURA JUDAIZMU

Trzecią grupą budowli sakralnych występujących na Lubelszczyźnie są synagogi. Synagoga albo bożnica jest nie tylko świątynią, ale także budowlą służącą gminom żydowskim jako miejsce modlitw, decydowania o ważnych sprawach, dyskusji, komentowania. Najczęściej stosowany w Polsce typ architektoniczny synagogi ma strukturę jednoprzestrzenną, centralną, plan prostokąta lub zbliżony do kwadratu, z jednym sklepieniem, przekrycie dachem mansardowym lub łamanym polskim. Wewnątrz znajduje się orientowana na wschód, kwadratowa sala modlitw z Aron ha-Kodesz, pulpit kantora i bimą. Części składowe wnętrza uzupełnia przedsionek i prostokątne pomieszczenie dla kobiet, zwane babińcem, umiejscowione nad przedsionkiem lub po bokach sali modlitw.

W regionie lubelskim najczęściej występującą formą synagog były świątynie budowane w formie wykształconej w 2 poł. XVI w. w Lublinie za sprawą Salomona Lurii [Baranowski 1992, s. 291]. Jego poglądy religijne sprawiły, że boż-

nica zyskała szczególne znaczenie dla życia religijnego całej gminy. Centralizacja budynku, polegająca na nadawaniu nadrzędnego znaczenia bima, była związana z narastaniem ruchów mistycznych niosących za sobą zmiany kulturowe i liturgiczne, jak również z koniecznością powiększenia przestrzeni. Pierwsza lubelska synagoga wybudowana ściśle według tych wytycznych została wzniesiona po przywileju królewskim nadanym w 1567 r. i nazywała się Maharszalszul (rys. 16). W późniejszym okresie forma ewoluowała i poprzez wprowadzenie do wnętrza czterech podpór powstał typ jednoprzestrzennego, dziewięciopoleowego układu sali modlitw.

Rys. 16. Widok Lublina ze wzgórza Czwartek. W panoramie widoczny dach synagogi Maharszalszula (fot. ze zbiorów Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN”)

Fig. 16. View of Lublin from Czwartek Hill. Ten panoram shows the roof of Maharshalshul Synagogue (photo from Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN”)

Do dziś na terenie Lubelszczyzny zachowanych jest siedemnaście budynków synagog [Bergman i Jagielski 1996]. Wszystkie są murowane, większość z nich powstała w miejscu wcześniejszych drewnianych budynków. Nie znamy nazwisk budowniczych świątyń. Najstarszą z istniejących synagog jest bożnica w Szczebrzeszynie, o której wzmianki pojawiają się w ostatniej ćwierci XVI w. Obecnie formie budynki synagog po wielokrotnych przebudowach (Józefów Biłgorajski, Modliborzyce), często po odbudowach powojennych (Kazimierz, Szczebrzeszyn), nie spełniają funkcji sakralnych. Wszystkie służą zupełnie innym celom, na przykład w bożnicach w Modliborzycach i Szczebrzeszynie znajdują się domy kultury, w Bychawie magazyn.

Typologicznie architekturę synagog dzieli się na sale jednonawowe, sale z bimą-podporą i sale dziewięciopoleowe [Piechotkowie 1999, s. 230–231,

419–420]. Sale jednonawowe występują w bożnicach w Józefowie Biłgorajskim (koniec XVIII lub pocz. XIX w.), Kazimierzu Dolnym (2 poł. XVIII w.), Kraśnystawie (koniec XIX lub pocz. XX w.), Kraśniku (1637–1654), Modliborzycach (1760), Szczepieszyńcu (pierwsza wzmianka z 1584 r.), Wojsławicach (1780 r.). Sala z bimą-podporą znajduje się w tzw. Małej Synagodze w Chełmie (1914 r., strop jest podpartym dwoma słupami). Natomiast sale dziewięciopolewe mają synagogi w Bychawie (około 1810 r.), Tarnogrodzie (1686 rok), Włodawie (1764 r.).

Rys. 17. Synagoga w Zamościu (fot. J. Zętar)

Fig. 17. Synagogue in Zamość (photo J. Zętar)

Na szczegółowe omówienie zasługuje kilka przykładów architektury synagog. W Zamościu (rys. 17) znajduje się bożnica wybudowana w latach 1610–1620. Forma architektoniczna budynku stanowi jeden z najważniejszych przykładów architektury tego typu w Polsce. Bryłę stanowi zwarty, prostopadłościenny blok, przepruty niewielkimi oknami i zwieńczony attyką. Wnętrze synagogi uderzało bogactwem i barwnością za sprawą stiuków i polichromii oraz wystroju rzeźbiarskiego. Stiuki znajdujące się na sklepieniu wpisują się w zespół sztukatorski całego miasta, stanowiąc jednocześnie jeden z najlepszych przykładów dekoracji w stylu renesansu lubelskiego [Baranowscy 1967, s. 41].

W Łęcznej (rys. 18) znajduje się synagoga, która reprezentuje styl późnego renesansu, ale grube mury wzmocnione przyporami świadczą o dodatkowym przeznaczeniu obronnym. Bożnica ukończona w 1655 r. została założona na planie prostokąta. Wewnątrz usytuowana jest bima, jedyna w swoim rodzaju na

Lubelszczyźnie, będąca wielokondygnacyjną wieżą skonstruowaną na bazie czterech krępych kolumn.

Rys. 18. Synagoga w Łęcznej (fot. M. Kubiszyn)

Fig. 18. Synagogue in Łęczna (photo. M. Kubiszyn)

Wyjątkowym w skali kraju jest zespół budynków gminy żydowskiej we Włodawie, na który składają się: synagoga wybudowana w 1764–1774 r. (rys. 19), mniejsza synagoga tzw. Mała Synagoga z 2 poł. XIX w. i bet-hamidrasz z 1928 r. Synagoga została wybudowana w układzie dziewięciopółowym, barokowy charakter ma bryła i elewacja frontowa, której część centralną zwieńczoną dachem mansardowym ujęto dwoma alkierzami. Synagogi alkierzowe są znane między innymi z obszaru Wileńszczyzny, ale alkierzowe rozwiązanie w fasadzie synagogi we Włodawie jest jedynym takim przykładem w architekturze murowanej [Baranowski 1992, s. 310].

Interesującym przykładem bożnicy jest synagoga w Łaszczowie (rys. 20). Budynek przypomina XVIII-wieczne pawilony pałacowe, ponieważ jest unikalną adaptacją dawnego skarbcza należącego do rodziny Łaszczów. Główny blok synagogi zwieńczony jest attyką i czterospadowym dachem. Wnętrze dawnej sali modlitw jest podzielone dwiema kolumnami, na linii północ-południe.

Analizując wielokulturową mapę architektury Lubelszczyzny, warto odnotować przykłady architektury ewangelickiej i różnowierczej, chociaż informacje o niej są właściwie śladowe. Architektura zewnętrzna świątyń ewangelickich nie wykształciła specyficznej formy. Operowano obowiązującym w danym okresie stylem architektonicznym, najczęściej baroku klasycyzującego, specyfika bu-

Rys. 19. Synagoga we Włodawie (fot. M. Kubiszyn)

Fig. 19. Synagogue in Włodawa (photo. M. Kubiszy)

Rys. 20. Synagoga w Łaszczowie (fot. M. Grudzińska)

Fig. 20. Synagogue in Łaszczów (photo. M. Grudzińska)

dowli ogranicza się do wnętrza i skupia się na ołtarzu głównym, ławkach dla wiernych i organach. Przykładem jest kościół ewangelicki p.w. Świętej Trójcy w Lublinie (rys. 21), wybudowany w latach 1785–1788. Nie zachowały się budynki zborów ariańskich i kalwińskich, które istniały m.in. w Bełżycach, Kraśnymstawie, Lubartowie, Piaskach, Włodawie. Z informacji źródłowych wynika, że w niektórych miejscowościach zbory ariańskie znajdowały się w kościołach rzymsko-katolickich w specjalnie wydzielonych częściach. Sytuacja taka miała miejsce między innymi w kościołach parafialnych w Janowcu nad Wisłą, Kocku, Kamionce.

Rys. 21. Kościół ewangelicko-augsburski w Lublinie (fot. J. Zętar)

Fig. 21. Protestant Church in Lublin (photo J. Zętar)

O wielokulturowym charakterze regionu lubelskiego świadczą dziś już tylko zabytki, głównie świątynie. Należy jednak pamiętać, że wielokulturowy charakter architektury Lubelszczyzny dopełniają przykłady architektury świeckiej: rezydencje, dwory, budowle użyteczności publicznej, budownictwo obronne, obiekty przemysłowe i gospodarcze, architektura mieszkalna, a także mała architektura. Nawet pobieżny przegląd zabytków wskazuje, że w architekturze sakralnej dominuje architektura budowana na potrzeby kościoła rzymskokatolickiego. Jednak zachowane do dnia dzisiejszego świątynie innych wyznań, dopełnione niejednokrotnie znajdującymi się w ich sąsiedztwie cmentarzami, obrazują wielokulturową tradycję tej części Polski. Architektura sakralna najlepiej poka-

zuje współistnienie na tym terenie różnych przedstawicieli różnych wyznań, religii, kultur.

Z kulturową specyfiką regionu związany jest między innymi fenomen wykształconego w tej części Polski miasteczka będącego skupiskiem architektury wielokulturowej. Różnorodność szaty architektonicznej świątyń zależna od wyznania powoduje, że właśnie na Lubelszczyźnie znajdujemy wyjątkowe panoramy miasta. Zróżnicowana ze względu na religię architektura powoduje powstanie specyficznej przestrzeni kulturowej tego terenu, która wpływa na tożsamość miejsca i na krajobraz.

PIŚMIENNICTWO

- Baranowscy Z. i J., 1967. Dzielnica żydowska i synagoga w Zamościu. „Biuletyn ŻIH” 63, s. 41, Warszawa.
- Baranowski J., 1992. Bożnice murowane na Lubelszczyźnie i ziemiach sąsiednich w XVI-XVIII wieku, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. VI, Między Wschodem a Zachodem, cz. III, Kultura artystyczna, red. T. Chrzanowski, Lublin, s. 291–312.
- Bergman E., Jagielski J., 1996. Zachowane synagogi i domy modlitw w Polsce. Katalog, Warszawa.
- Brykowski R., 1995. Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej, Warszawa.
- Brykowski R., 1987. W sprawie zabytkowej drewnianej architektury cerkiewnej powiatu Tomaszów Lubelski, „Biuletyn Historii Sztuki”, XIX, 124–130.
- Górak J., 1982. Dawne cerkwie drewniane na Zamojszczyźnie, Zamość.
- Górak J., 1986. Kościoły drewniane Zamojszczyzny, Zamość.
- Glinka T., Walenciak A., Walenciak P., 2000. Małopolska północno-wschodnia, Warszawa.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce, 1960-1982: t. VIII, województwo lubelskie, z. 1–17, red. R. Brykowski, E. Rowińska, Warszawa.
- Kęłowski J., 1987. *Dzieje sztuki polskiej*, Warszawa.
- Krassowski W., 1989–1991. *Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach polskich*, T. I–III, Warszawa.
- Krysiński A., 1937. Struktura narodowościowa miast polskich, „Sprawy narodowościowe”, XI, 3.
- Kubiak A., 1953. Zabytkowa architektura żydowska w Polsce, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 2–3, 135–156.
- Łoziński J. Z., 1985. *Pomniki sztuki w Polsce*, t. I. Małopolska, Warszawa.
- Maraśkiewicz J., Semeniuk A., 2001. *Drewniane budownictwo sakralne. Powiat Biała Podlaska*, Lublin.
- Milobędzki A., 1968. *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa.
- Pamiętki i zabytki kultury ukraińskiej w Polsce, zebrał, opracował i do druku podał A. Saładiak, 1993: Warszawa.
- Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce, zebrał, opracował i wstępem opatrzył P. Burckhard, 1990: Warszawa.
- Piechotkowie M., K., 1999. *Bramy nieba. Bożnice murowane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa.
- Rąkowski G., 2004. *Polska egzotyczna II. Przewodnik, Pruszków*.
- Seniuk B., 1997. Cerkwie w regionie lubelskim, [w:] *Losy cerkwi w Polsce po 1944 roku. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki pt. „Tragedia polskich cerkwi”*, red. A. Marek, B. Tondos, J. Tur, K. Tur – Marciszek, Rzeszów, s. 347–367.

- Trzcíński A., 1990. Śladami zabytków żydowskich na Lubelszczyźnie, Lublin.
- Uspienski L., 1989. Symbolika cerkwi, Warszawa.
- Zabytki architektury i budownictwa w Polsce. Województwo lubelskie, 1985: Ośrodek Dokumentacji Zabytków, Warszawa.
- Żywicki J., 1998. Architektura neogotycka na Lubelszczyźnie, Lublin.

SACRED ARCHITECTURE OF LUBELSZCZYŻNA AS AN INDICATION OF MULTUCULTURAL TRADITIONS OF REGION

Abstract. The list of significant sacral objects from the Lublin's Region shows dominations of the roman church. But buildings use by the Russian Orthodox Church, by the Unitarian Church and later used by Jews show multicultural map of region. This situation is a reflex of the religion structure of Lubelszczyzna. Multicultural character of Lublin and surroundings is very special for this part of Poland. The coexistensce and neighbourhood in the same city or village different religions give typical for Lublin's Region mixture of architecture, details and cultural influences. The article gives information about sacred architecture situated on Lubelszczyzna and analyses the cultural heritage. The architecture creates the cultural identity and cultural landscape of region and shows the cultural exception, especially in compare of the rest of Poland.

Key words: sacred architecture, Church, the Russian Orthodox Church, Synagogue, multicultural traditions